

Asgerd Gudiksen:

Meget liner som på Sælland ...

Afledningsendelserne *-et*, *-ig* og *-eret* i jysk

I. Sammenligning mellem rigsmålet og jysk

I et af Maglekilde Petersens humoristiske småstykker, affattet på sjællandsk, skriver en emigrant hjem fra Amerika: »... nu er jeg i Amerika og jeg haver set vilte Intejanere og meget her liner som paa Sælland og meget her liner ikke som paa Sælland ...«¹.

Samme betragtning kan man gøre sig, hvis man sammenligner brugen i jysk og på rigsmålet af de to betydningsbeslægtede afledningsendelser *-et* og *-ig* i ord som *blodig*, *fedtet*, *tåget*, *drenget* osv. Meget ligner som på rigsmålet, og meget ligner ikke som på rigsmålet.

I rigsmålet er *-et* som bekendt den mest almindelige af de to afledningsendelser, mens *-ig* kun forekommer i et begrænset antal ord, og kun *-et* kan tages i anvendelse til nydannelse. I de fleste jyske dialekter forholder det sig omvendt. Som jeg skal vende tilbage til, er *-ig* (udtalt [→]) mange steder i Jylland langt den almindeligste af de to afledningsendelser og indgår også i nydannelser.

Men hvis vi betragter de to suffikser under ét og ikke tager hensyn til, at jysk ofte har *-ig* hvor rigsmålet har *-et*, kan vi konstatere at *-et/-ig* stort set har samme funktion i rigsmålet og i jysk.

Der kan udskilles tre hovedtyper af tillægsord på *-et/-ig*:

1. Typen *blodig*, *melet*, *stenet*, *knoldet*, *bakket*, *mudret*, *grynet*, *blisset* (om hest der har en hvid plet i panden) – og for også at nævne nogle eksempler, der ikke tilhører rigsmålet: *halmet* ‘fyldt med halm(-strå)’, f.eks. om gårdspladsen, *gæret* (om dej, der indeholder for meget gær), *lynget* ‘bevokset med lyng’, *sneet* ‘dækket med sne’, *regnet* ‘regnfuld. Typen be-

¹ Maglekilde Petersen: Et Geni. Udvalgte Fortællinger. 1896. s.76.

står af afledninger, hvis førsteled betegner stof eller materiale (*mudder, sne* osv.), form, udseende eller konsistens (*knold, stribe, plet* m.v.). Denne type er den centrale både i rigsmålet og i jysk, og typen er almindelig i alle jyske dialekter.

Hertil slutter sig en mindre gruppe afledninger til abstrakter, f.eks. *søv-nig, tørstig, heldig* og jysk *lunet* ‘lunefuld’.

2. En type med personbetegnelse som grundord, f.eks. *drenget, barnet, tosset*. Afledningerne angiver, at en person ligner, minder om det grundordet angiver. Et eksempel (optegnet i Østjylland): *han er så drenget* (= ‘barnagtig’), *det er ligesom han aldrig bliver voksen*.²

3. En type med udsagnsord som grundord, f.eks. *sjusket, fjantet, pibet*. Disse afledninger angiver i reglen, at en person handler eller har tendens til at handle som grundordet angiver.

De to sidste typer står hinanden betydningsmæssigt nær. Fælles for dem er, at de begge karakteriserer en person.

Udover hovedtyperne findes der er ganske lille gruppe, der har tillægsord som grundord, f.eks. jysk *tværig, tværet* ‘tvær’, eller et gammelt ord som *blakket* (afledt af tillægsordet *blak* ‘gulbrun, sandfarvet’, som ikke længere anvendes i dansk; om *blakket*’s betydningsudvikling i jysk se Ord & Sag 5 s.51ff.).

Foruden forholdet mellem *-et* og *-ig* er der en anden, mere iøjnefaldende forskel mellem jysk og rigsmålet. I jysk forekommer der hyppigt, – ved siden af de almindelige afledninger på *-et/-ig* – en udvidet type på *-eret*, f.eks. *bakkeret* [*bakərə*], *dingleret* [*deŋləərə*] ‘dinglet, dinglevorn’. Mest almindelige er *-eret* afledninger, der slutter sig til type 1 ovf.: *bakkeret, fregneret, pletteret, steneret, striberet, halmeret* ‘fuld af halm’ osv. Sådanne afledninger er almindelige overalt i Jylland. I rigsmålet er kun *knudret* og *nopret* almindelige.³

Men det er ikke kun med hensyn til formen, der er forskelle mellem jysk og rigsmålet; det er der også i brugen af type 3. I rigsmålet udgør denne type (afledninger til udsagnsord) kun en lille gruppe. I visse jyske dialekter er typen derimod uhyre almindelig, idet *-et/-ig* kan knyttes til næsten ethvert udsagnsord, der har med menneskelig handling at gøre.

² Hvor citater – som her – er gengivet i rigsmålsform, er de omsat af mig. Citater i Lyngbys lydskrift er omsat til Jysk Ordbogs lydskrift.

³ Se herom Kristen Møller: Jyske Adjektiver på *-eret*. 1935. Om *-eret* i rigsmålet spec. s.17.

I det følgende vil jeg især koncentrere mig om denne type og den beslægtede type 2, afledninger til personbetegnelse. Men inden jeg når så langt, vil jeg nærmere uddybe forholdet mellem *-ig* og *-et* i jysk. Der foreligger allerede en grundig afhandling om *-eret* i jysk, nemlig Kristen Møllers »Jyske Adjektiver paa *-eret*« fra 1935. (Sprog og Kultur III s.1-32). I afhandlingen gør Kristen Møller også ret udførlig rede for *-et* og *-ig*. Han havde den store fordel fremfor mig, at han selv talte en østjysk dialekt, som han i afhandlingen naturligvis tager udgangspunkt i. Til gengæld har jeg haft mulighed for at benytte Jysk Ordbogs samlinger og hermed få et mere præcist billede af udbredelsen end Kristen Møller, der i sin tid stort set måtte nøjes med Feilbergs Ordbog.

II. Forholdet mellem *-ig* og *-et*

På kort 1 er vist udtalen af endelserne *-ig*. og *-et*. I næsten hele Jylland er udtalen af *-ig* [-ə]; kun i et lille østjysk område (dele af Djursland) høres formen [u, o], der er rest af en gammeldansk sideform *-ug*.⁴ Endelsen *-et* udtales [-ət], [-əd], [-ər] el. [-ə], ligesom fortids tillægsmåde (og datid) af svage verber svarende til *-ede* bøjningen på rigsmålet. Som kortet viser, er de to endelser faldet sammen, hvor begge udtales [-ə]: i et nørrejysk område, et sønderjysk område og på Samsø .

I det øvrige Jylland udtales endelserne forskelligt. Men i vistnok⁵ hele den vestlige del af Jylland (Thy, Mors, Hardsyssel, Sydvestjylland og Vestslesvig) har både afledninger svarende til rigsmålets *-ig* afledninger og til rigsmålets *-et* afledninger normalt endelsen [-ə], dvs. *-ig* (jvf. kort 1). Det bør imidlertid bemærkes, at rigsmålet ikke altid har den oprindelige

⁴ *-ug* har tidligere haft langt større udbredelse i østjysk jvf. Peter Skautrup: Jakob Madsens dansk. Acta Jutlandia III. 1931. Kortet herfra over *-ug* formernes udbredelse er gengivet i Skautrup: Det danske Sprogs Historie II s.190.

⁵ Jeg har ikke foretaget en tilbundsående undersøgelse. Foruden spredte iagttagelser bygger jeg på følgende trykte kilder: Arne Espgaard: Vendsysselsk Ordbog I-IV, Hjørring 1972-74. – A.C.Skyum: Morsingmålets Ordforråd I-II. 1948-54. – Peter Skautrup: Et Hardsysselmål I-II. 1927-79. – Bent Jul Nielsen: Et Bjerreherredsmål. 1968. – Ella Jensen: Nord-samsisk. 1959. – Peter Andersen: Et Hadsherredmåls Formlære. 1957. DF 17. s.53-116. – Utrykte optegnelser fra flg. sogne: Torsted i Thy (opt. af Torsten Balle), Todbjerg i Midtøstjylland (opt. af Kristen Hald), Jelling i Sydøstjylland (opt. af Hans Veirup). – Endvidere er benyttet Ella Jensen: Spor af Adjektivsuffixet *-ot* i jysk. Utrykt manuskript. Institut for dansk dialektforskning nr. 289 (hvori bl.a. er udnyttet Ella Jensens egne optegnelser fra Mandø, Øsby (Sydøstjylland), Frøslev og Houlbjerg (Østjylland), Feilbergs Darumsamling i Feilbergs Ordbog samt K.J. Lyngbys optegnelser fra Agerskov).

form. I en del tilfælde er her sket skifte af afledningsendelse fra *-ig* til *-et*. Det gælder f.eks. for *bugtet, muldet, pibet, sandet*.

Det vil sige, at når man i jysk møder endelsen *-ig* [-ə] svarende til *-et* i rigsmålet, er der to mulige forklaringer: rigsmålet har skiftet *-ig* > *-et*, eller jysk har skiftet *-et* > *-ig*. Derudover er der en tredje mulighed: nydannelse på jysk grund med afledningsendelsen *-ig* [-ə]. Og det er antagelig den mulighed, vi oftest står over for ved de typer, det drejer sig om her.

I den østlige del af Jylland er endelsen *-et* (med de former, der er angivet på kort 1) langt mere almindelig, selvom der også her i større eller mindre omfang er eksempler på *-ig*, hvor rigsmålet har *-et*.⁶ Vigtigst er det i denne sammenhæng, at ovennævnte typer 2-3 normalt har endelsen *-ig* [-ə], dvs. at afledninger til udsagnsord normalt har en form der er forskellig fra fortids tillægsmåde. Ud over de 3 sammenfaldsområder jeg nævnte i begyndelsen, udgør Mols tilsyneladende en undtagelse: her har også afledninger til udsagnsord gennemgående endelsen [-əð].

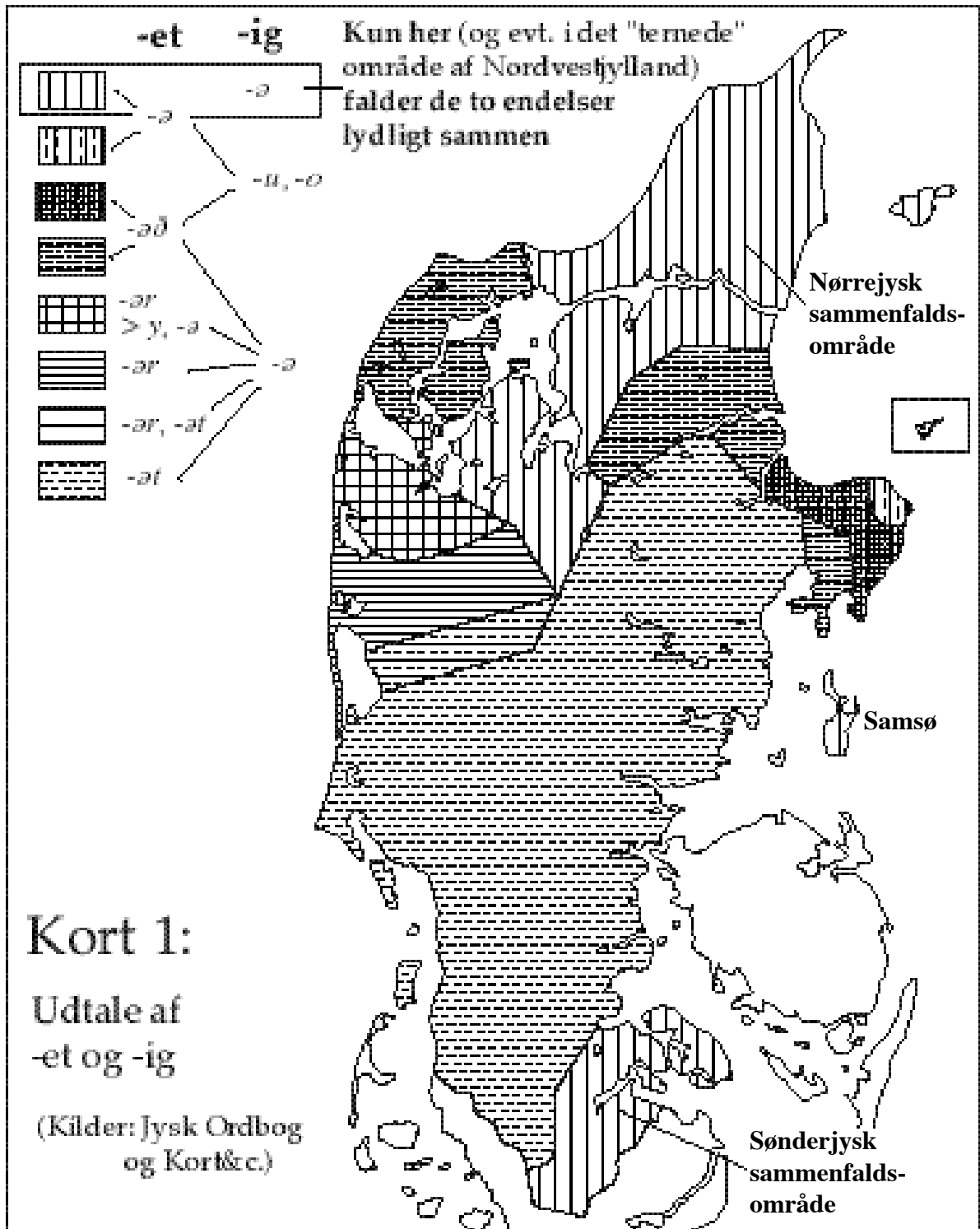
-eret har næsten altid udtalen [-ərə] og burde således egentlig gengives *-erig*, men jeg følger her den normale praksis, ligesom jeg også bruger skriveformen *-et*, selvom endelsen i mange tilfælde svarer til *-ig*.

III. Lidt historie

-ig og *-et* (der er opstået ved sammenfald af to endelser, svarende til oldislandsk *-óttir* og *-aŕr*) har rødder langt tilbage i fællesgermansk tid, men alle tre afledningselementer ser ud til oprindeligt næsten kun at have været brugt til tillægsord af type 1. Type 2 og 3 må antages at være forholdsvis unge, i dansk muligvis meget unge. Iflg. Skautrup »Det danske Sprogs Historie« III, s.371, er *-et* afledninger til nedsættende personbetegnelser først afhjemlet i rigsmålet i 1700-tallet; afledninger til udsagnsord omtales ikke af Skautrup. I Svensk er der derimod afhjemlet enkelte eksempler allerede i kilder fra 1400-tallet.⁷ Hvor gamle typerne er i jysk, kan der ikke siges noget sikkert om, men de kan meget vel være fra før 1700.

⁶ Som eksempel på en dialekt, hvor *-et* er dominerende, kan nævnes dialekten i Bjerre Herred.

⁷ Jvf. Niels Åge Nielsen: Dansk Etymologisk Ordbog. 1966, Kjeld Venaas: Adjektivsuffixet *-ga-* i norrønt. Oslo 1971 og Svend Benson: Studier över Adjektivsuffixet *-ot* i svenskan. 1951. – Specielt om afledninger til udsagnsord og personbetegnelse i ældre svensk: se Benson s. 14ff.

Ligeledes er det noget usikkert, hvor gammel endelsen *-eret* er; men i hvert fald er det ældste belæg, Kristen Møller har fundet, fra 1615. I nedertysk og hollandsk forekommer der også afledninger på *-erig*. Det antages dog ikke at endelsen er indlånt herfra; den har formentlig udviklet sig selvstændigt i jysk.

Udgangspunktet for de *-eret* afledninger, der har udsagnsord som grundord, er uden tvivl *-ig/-et* afledninger til udsagnsord hvis stamme ender på *-r*, f.eks. *pylret* [*pylərə*].

Afledningerne til navneord derimod udgår antagelig fra dannelser som *pletteret*, *fregneret*, hvor førsteleddet er de pågældende navneords flertalsform. Med afledningerne af denne type som forbillede er *-eret* efterhånden blevet brugt også til navneord, der ikke har flertalsendelsen *-er*, f.eks. *steneret* 'fuld af sten'. Men også afledninger som *mudret*, *pladderet* 'sølet' (til *pladder* = søle) og *tralleret* 'trævlet, pjaltet' (til *traller* = trævl, pjalt) kan have været mønsterdannende.⁸

IV. Typen *barnet*

Afledningerne med personbetegnelse som grundord angiver som tidligere nævnt, at en person ligner det grundordet betegner. De personbetegnelser der indgår, er normalt mere eller mindre nedsættende. Jeg kan f.eks. nævne: *numset* 'sjusket, urenlig' (Mors) (til *numse* = sjusket og urenlig kvinde); *hjadet*, der ligeledes bruges om urenlige kvinder; *gintet*, der iflg. meddelerne angiver at en pige er 'rask på det', 'fjantet', 'overgiven', og må være afledt af *ginte* = forfløjent pigebarn (iflg. Ordbog over det danske Sprog historisk set det samme ord som norsk jente); *vringlet* (til *vringel* = tvær, vrangvillig person) angiver at en person er vanskelig at omgås, f.eks. [*æn gaməl vrenələ manʹ*] (Agerskov, Sønderjylland). Ordet er afhjemlet spredt i det meste af Jylland, nord for Limfjorden forekommer ligeledes spredt *vringleret*.

Afledninger til de karakteristiske jyske dannelser på *-is* forekommer også: *flærriset* 'sjusket', om kvindemenneske), *knarriset* 'gnaven, pirrelig', vist især om små børn, *tværriset* 'genstridig, tvær'.

Der kan også nævnes eksempler som *abet* 'naragtig', *torsket* 'dum', *luset* 'nærig' (sml. *en nærig lus*), altså afledninger til dyrenavne brugt (overført) som nedsættende personbetegnelser (i modsætning til f.eks.

⁸ Kristen Møller drøfter spørgsmålet om *-erets* opståen udførligt, herunder forholdet til nedertysk og hollandsk.

luset ‘fuld af lus’ og *muset* i forbindelsen *lugte muset* ‘lugte af mus’, der er afledt til *lus* og *mus* i konkret betydning og derfor snarest af type 1). Og så er der hele rækken af afledninger med betydningen ‘småtosset, enfoldig, tåbelig’ og lign.: *tosset, tumpet, trokket, tjokket, tokket, stjabet, stjampet, tjampet*. Og der kunne nævnes flere!

Disse eksempler skulle være tilstrækkelige til at vise, at *-et/-ig* afledninger til personbetegnelse oftest bruges nedsættende. Og det er ligegyldigt, om grundordet i sig selv er neutralt: [*hun æ jo 'sto:r å stærk, mæn hun 'æ så ba'næ*] (Hostrup, Sønderjylland). Afledningernes betydning kan også gå i retning af ‘sølle’: [*a hå wæt* (dvs. været) *'nøj skraw'læ æn pa 'ðaw'*] (dvs. småsyg, sløj) (Torsted, Thy). Og ord som *proget* (til prog = lille dreng, der ikke magter noget endnu) synes at have en direkte medlidende klang. Hos Tang Kristensen⁹ omtales der således »en slagterdreng, en lille *proget* knægt« (der skal hente en kæmpestor so, han slet ikke kan magte).

Men det står fast, at *-et/-ig* afledninger til personbetegnelser stort set aldrig er rosende. Det eneste eksempel jeg er stødt på er *baset* (til bas = en, som udmærker sig frem for andre) i forbindelserne [*æn bå'se kå'l, kwæj, stu'ð*] (= karl, kvie, stud). Ordet er i Feilbergs Ordbog oversat »udmærket god«. Jysk Ordbogs samling rummer ikke andre belæg på *baset* end Feilbergs, der stammer fra Darum.

Ikke uventet er der kun få, spredte eksempler på *-eret* afledninger med personbetegnelse som grundord, f.eks. *progeret* (jvf. ovenn. *proget*), *skravleret*, *pjævseret* (ved siden af *pjævset*). Det er sikkert flertalsbegrebet, der endnu er levende ved størstedelen af de mange *-eret* afledninger af type 1, som virker blokerende for dannelse af *-eret* afledninger af type 2. De viste undtagelser skyldes formentlig påvirkning fra de afledninger til udsagnsord, som skal behandles i næste afsnit; afledningstype 2 og 3 ligger jo betydningsmæssigt hinanden nær.

V. Typen *pralet*

Leder man i Jysk Ordbogs samling efter *-et/-ig* og *-eret* afledninger med udsagnsord som grundord, træffer man eksempler som: [*di æ så grenære (grinneret) i 'dæn 'ålæ*] (dvs. alder) (Hundslund, Midtøstjylland); [*han æ sæ æw'alæ* (dvs. trættekær) *næ han hå nåwæ i æ hu:'j*] (Verst, Syd-

⁹ Ewald Tang Kristensen: Gamle folks fortællinger om det jyske almueliv, III (1891) s.143.

vestjylland) (til ævle = mukke, gøre vrøvl); *A tøges ett Knejten ritte wel grow, men han er osse så tæggere* (dvs. småttærende, sml. tægle = spise langsomt, nippe til maden).

Som det ses, angiver afledningerne i reglen, at en person handler eller har tendens til at handle, opføre sig på en uønsket måde; de bruges som oftest nedsættende. Karakteristiske er således også ord som *pjadret*, *pjalret*, *hjabret* og *bjaldret*, alle om den der lader munden løbe, f.eks. *han hae drogge så møj brænvín á wa nue bjaltre* (Karleby, Djursland); eller afledninger som *pralet* (og *praleret*), *språtet* (til språte = prale) og *brovtet*, alle tre med betydningen 'slem til at prale, vigtig el. lign.'

En ret fremtrædende gruppe er afledninger til udsagnsord, der betyder at 'være gnaven, give ondt af sig'. *Ævlet* er allerede nævnt. Andre eksempler er *kretlet* (til kretle = mukke, gøre vrøvl), der er almindeligt i Sønderjylland i betydningen 'irritabel, pirrelig', f.eks. om en syg der er vanskelig at gøre tilpas, en der er morgensur, et lille overtræt barn, osv. Spredt i den vestlige del af Jylland forekommer *knarret*, fx.: *do ær en bete knååre kål, lisom ham do ær åpkalt æter* (Agger)¹⁰; men langt almindeligere er *knarvorn*. Og til et lille overtræt barn kan man mange steder i Nørrejylland sige: *du må hellere komme i seng, du er så vrøvleret*. *Vrøvleret* er enkelte gange også anvendt om en voksen i betydningen 'smågnaven', Derimod er *vrøvlet* og *vrøvleret* ikke afhjemlet i rigsmålets betydning 'fuld af vås'. Der kan nævnes flere andre ord for gnaven, bl.a. *murket*, *krantet*, *knurret*.

Så er der en række afledninger på *-et/-ig* med betydningen 'som har let til gråd, tudevorn', især brugt om småbørn: *brølet*, *skriget*, *tudet*, *pjævet*.

En stor del af afledningerne angiver, at en person arbejder uhensigtsmæssigt, f.eks. for langsomt: *snøvlet*, *drevset*, eller for klodset: *klumret*, *fumlet*. *Fippet* og *hjappet* bruges om den, der arbejder forhastet og febrisk: *Vær da ikke så hjappe [jabø]. Tag det med ro.* (Hostrup, Sønderjylland).

Jeg kunne blive ved længe endnu. Men jeg skal indskrænke mig til at anføre nogle spredte eksempler, for at vise hvor forskelligartede udsagnsord der kan indgå i disse afledninger: *drillet* 'drillesyg', *frådset* (og en enkelt gang *frådseret*) 'grådig, slem til at frådse', *stumlet* (og *stumleret*) 'som går usikkert og stift (til stumle = gå usikkert, være ved at snuble), *tigget* 'slem til at tigge' (om et plagsomt barn).

Det er sjældent, at der forekommer afledninger af denne type, brugt om andet end en person; men der gives dog enkelte eksempler, f.eks. *krummet*

¹⁰ Fra Skattegraveren 10 s.174.

om brød, der krummer («så er det ikke godt æltet«, tilføjer den kvindelige meddeler), *vallet* 'fedt bævrende' (*nøj vallet flesk*), *stikkeret* f.eks. om en busk.

VI. Udbredelsen

Der er kun afhjemlet halvt så mange *-et/-ig* afledninger af typen *barnet* (type 2) som af typen *pibet* (type 3): ca. 100 over for ca. 200. Til gengæld er der en del afledninger til personbetegnelse, der har stor udbredelse og formentlig er almindeligt brugte hvor de forekommer, bl.a. *tosset*, *tumpet*, *tuntet* og *klodset* (kendt over det meste af Jylland), *barnet* (almindeligt mellem Mariager og Vejle fjorde).

Hovedparten af afledninger til udsagnsord er derimod spredt afhjemlede. Til undtagelserne hører ord som *pjattet*, *sjusket*, *hjappet* samt *snalret* (i betydningen 'småfuld').

Mens afledninger til personbetegnelse ser ud til at være nogenlunde lige almindelige over hele Jylland (dog måske noget mindre hyppige i Vendsyssel end i det øvrige Jylland), er afledninger til udsagnsord mere ujævnt repræsenteret. Hovedtendensen er, at jo længere man bevæger sig mod syd, jo hyppigere forekomst. I Vendsyssel er der således kun afhjemlet ca. 10 forskellige afledninger af denne type, i Sønderjylland ca. 70. Midtøstjylland bryder eftertrykkeligt dette mønster: her er typen endnu mere almindelig end i Sønderjylland.

Udbredelsen af *-eret* afledninger til udsagnsord, *praleret* osv., underbygger indtrykket af at Midtøstjylland indtager en særstatus. Det er nemlig kun i dette område, typen er almindeligt forekommende, om end der også er afhjemlet en del eksempler i Nordvestjylland. Derimod synes *-eret* afledninger til udsagnsord at være sjældne i vores andet hovedområde for *-et/-ig* afledninger: Sønderjylland.

VII. -vorn og -et/-ig

Selvom der er afhjemlet et betragteligt antal dannelser på *-et/-ig* med udsagnsord som grundord, overgås dette antal langt af tilsvarende afledninger på *-vorn*: *dinglevorn*, *hjappevorn*, *stumlevorn*. Jysk Ordbogs samlinger indeholder omkr. 400 afledninger på *-vorn* af denne type. Afledninger på *-vorn* er kendt i næsten alle jyske dialekter, kun enkelte steder i Midtøstjylland er denne endelse praktisk talt fortrængt af *-et/-ig*.¹¹

¹¹ Jvf. Kristen Møller. 1935. s.15 og s.19.

Afledninger på *-vorn* og *-et/-ig* forekommer altså side om side i stort set alle jyske dialekter. Forholdet mellem de to endelser er vist på kort 2.

Som det ses, er *-et/-ig* den foretrukne endelse i Midtøstjylland og Sønderjylland. I det øvrige Jylland er *-vorn* den mest brugte, men vægten mellem *-et/-ig* og *-vorn* er ikke den samme i hele dette område. Mens nemlig *-et/-ig* er tættest afhjemlet i den sydlige del af Jylland, og hyppigheden aftager jo længere vi bevæger os mod nord, er det omvendt for *-vorn*s vedkommende: *-vorn* er meget tæt afhjemlet nord for Limfjorden, mens forekomsten bliver sjældnere jo længere vi bevæger os mod syd.

Der er i jysk også afhjemlet afledninger på *-vorn* med en nedsættende personbetegnelse som grundord; de angiver lighed med det grundordet betegner. Men ser vi bort fra *skarnvorn*, *narvorn*, der vist er almindelige i de fleste jyske dialekter, og *barnvorn*, der er almindelig i Vestjylland, drejer det sig i de fleste områder kun om ret få afhjemlinger. I de fleste dialekter er afledninger på *-et/-ig* mere almindelige end denne type af *-vorn* afledninger.

Vendsyssel, Thy og Mors udgør dog en undtagelse. Her er afhjemlet ikke så få afledninger til personbetegnelser, f. eks. *gåsevorn* 'dum', *skravlel*. *hjadevorn* 'sjusket', *abevorn* 'naragtig'. Nord for Limfjorden er *-vorn* afledninger afgjort mere almindelige end afledninger på *-et/-ig*.

